

Vzpon fašizma in slovensko-hrvatska narodna organizacija v Julijski krajini

Nastop fašistične vlade v Italiji oktobra 1922, v političnem razvoju Julijske krajine ni pomenil nikakršne bistvene spremembe. Medtem ko je v drugih italijanskih pokrajinah takoimenovana »fašistična revolucija« ali »pohod na Rim« predstavljala logično posledico dotedanjega političnega razvoja, je bila ta »revolucija« v Julijski krajini le formalna potrditev že obstoječega stanja. Fašizem je v tej deželi začel svojo pot uveljavljanja in nadvladovanja političnega položaja že v začetku leta 1921 in je ta cilj v prvi polovici leta 1922 tudi dosegel. Iz začasne krize ob koncu leta 1920, v katero ga je potisnil klavrní konec D'Annunzijeve avanture na Reki, se je izvlekel z ofenzivo nasilja proti novo ustanovljeni komunistični stranki in proti slovensko-hrvatskemu narodnemu gibanju, ki ju je združil pod pojmom »slovansko-boljševiška nevarnost«. Januarja in februarja 1921 so fašistične čete požigale delavske domove in sedeže, v volivni kampanji aprila in maja istega leta je fašizem z nasiljem preprečil pravilno izvolitev slovensko-hrvatskih narodnih in komunističnih poslancev, zlasti v Istri. Ta aktivnost je gibanje utrdila naznotraj, na zunan, pri oblasteh in vodilnih italijanskih političnih krogih, pa ponovno afirmirala. Da je fašizem v teh krogih pridobival na ugledu, dokazuje njegova vodilna vloga pri sestavljanju italijanskih nacionalnih blokov za volitve. Uspeh blokov na volitvah v Istri in v Trstu, ki ga je odločil teror, je bil hkrati uspeh fašističnega gibanja. Fašistični sistem nasilja pa je pomenil vodečemu razredu le instrument za odstranitev »rdeče nevarnosti«. Po zmagi nad revolucionarnim delavskim gibanjem naj bi se fašistično gibanje vklopilo v obstoječe strukture in nastopalo zgolj z zakonitimi sredstvi ustreznimi demokratični ureditvi države. Te tendence so bile fašističnim voditeljem v Trstu dobro znane. Nanje je že februarja 1921 opozarjal P. Belli v tržaškem fašističnem glasilu *Il Popolo di Trieste*: »Konservativci morajo upati ... da bomo kmalu izginili, in sicer čim bo s socializmom obračunano, toda mi ne bomo izginili. Nikoli! Kajti nismo se rodili le proti socialistični stranki, temveč smo nastali proti vsej preteklosti vseh strank.«¹ Po volitvah maja 1921, ki so v Italiji privedle fašiste v parlament preko nacionalnih blokov z drugimi meščanskimi strankami, je torej nastopilo vprašanje kako pridobiti fašizmu odločilno vlogo v italijanskem poli-

¹ C. Silvestri, *Storia del fascio di Trieste dalle origini alla conquista del potere (1919—1922), Fascismo-guerra-resistenza, Lotte politiche e sociali nel Friuli-Venezia Giulia, 1918—1945, Trieste 1969.* »I conservatori hanno bisogno di sperare... che spariranno presto; non appena cioè, il partito socialista avrà... messo giudizio... Noi non spariranno più. Mai più! Perché non siamo nati soltanto contro il partito socialista: ma siamo nati invece contro tutto il passato di tutti i partiti.«

tičnem življenju in kako v samem vodečem političnem krogu doseči tisto mesto, ki bo gibanju omogočilo participacijo pri oblasti in končno prevzem oblasti. Za doseg tega cilja je fašizem v Italiji ubral dvojce različnih metod: metodo legalnega nastopanja in zблиževanja z vladajočim političnim razredom ter obenem metodo nezakonitega nasilja za ustrahovanje tega razreda in izražanje potencialne moči gibanja. Prvi pomembni korak na poti zблиževanja s konservativno desnico in obenem za emancipacijo fašizma je bil storjen decembra 1921 s konstituiranjem gibanja v fašistično stranko — PNF. Kot stranka si je fašizem ustvaril možnosti za paritetno zaveznitvo z drugimi vladajočimi strujami na osnovi načela o spoštovanju ustavnosti in zakonitosti. Sprememba gibanja v stranko pa ni bila zgolj formalne narave, temveč je vsebovala tudi spremembo programa. Iz programa so na decembrskem kongresu v Rimu dokončno odpadle tiste komponente, ki bi utegnile motiti italijanski vladajoči razred: anarhosindikalizem, socialna gesla in republikanstvo. Socialne komponente prvega fašističnega programa je nadomestil »integralni nacionalizem«. Dosežen je bil torej prvi pogoj za vzbuditev zaupanja oblasti in vodilnih političnih krogov. Ustanovitvi stranke bi logično morala slediti razpustitev nezakonitih oboroženih akcijskih čet, ki so po porazu revolucionarnega delavskega gibanja postale nepotrebne in nevarne javnemu redu in miru. Toda tej sili se fašizem ni nameraval odpovedati, saj je predstavljala moč in sredstvo na poti osvajanja oblasti. Razen tega pa so bile oborožene čete množična podlaga gibanja, ki se je dotlej že toliko povečala, da je ni bilo več lahko spraviti v okvir normalnega delovanja. Od leta 1919 do konca leta 1921 je namreč fašistično gibanje naraslo iz 17.000 na 310.000 privrženec.² Naraščalo je zaradi neurejenih poveljnih razmer na gospodarskem in političnem področju, ki jih demokratične liberalne vlade niso znale rešiti. Rekrutiralo se je največ iz nižjih in srednjih slojev, ki so bili v teh razmerah najbolj prizadeti in so v demagoških parolah fašizma o zrušitvi nesposobnih vlad in vzpostavitvi močne države videli lastno rešitev. Večji del te močice je bilo torej treba angažirati z akcijami, kar je po eni strani sproščalo nakopičene energije, po drugi pa je predstavljalo permanentno mobilizacijo. Ker je obstajala nevarnost, da vlada prepove nezakonite oborožene enote, je fašistična stranka hitro po ustanovitvi, 15. decembra 1921, sprejela sklep, da postanejo vsi člani stranke tudi člani oboroženih enot. Če bi torej vlada razpustila čete, bi morala razpustiti stranko, to pa v demokratični državni ureditvi ni bilo primerno. Tako se je nasilje oboroženih fašističnih skvader vse leto 1922 nadaljevalo. Bilo je tudi odraz tistih centrifugalnih sil, ki so jih po posameznih področjih vodili samozvani »poglavarji«, katere je vodstvo fašistične stranke le s težavo brzdalo. Vodja fašistične stranke Benito Mussolini se je sicer orientiral k zблиževanju z vladnimi krogi in k iskanju poti za soudeležbo pri oblasti, toda na tej poti ni uporabljal le zakonitih sredstev, marveč so mu bila dobrodošla tudi ilegalna nasilna dejanja. Medtem ko mu je parlament služil za utrjevanje ugleda, za zagotavljanje težnje po zakonitosti, po redu in miru, so oborožene čete napadale in rušile ta red. Ker je ponekod ta aktivnost uhajala iz rok vodstva

² G. Carocci, *Storia del fascismo*, Garzanti, 1972, str. 23.

fašistične stranke, jo je bilo treba tudi brzdati in preprečevati. Ta prizadevanja pa naj bi hkrati dokazovala, da more le vodstvo stranke — Mussolini — privedi gibanje v okvire zakonitosti. Tako se je v vodečem italijanskem krogu ustvarjalo prepričanje, da je rešitev pred naraščanjem nezakonite dejavnosti le v delitvi oblasti s fašistično stranko. Če bo na vladi, bo nujno postala nosilka zakonitosti in reda.³

V Julijski krajini je bil proces osvajanja oblasti po poti ustavnosti in sodelovanja hitrejši kot v drugih krajih Italije. Povezava z desničarskim vodilnim liberalno-nacionalnim taborom, s konservativnimi skupinami in kapitalističnimi krogi se je od volitev dalje naglo stopnjevala. Posebej so jo omogočale krajevne oblasti, ki so v fašizmu videle edino organizirano silo za obrambo italijanstva in za obrambo socialnega reda na občutljivem obmejnem ozemlju.

Generalni civilni komisar v Trstu Antonio Mosconi je v svojih spominih zapisal, da je že ob nastanku fašizma doumel, da je to edina sila sposobna sestaviti iz različnih liberalnih in nacionalističnih struj tisto močno organizacijo, ki jo je sam zaman poskušal ustanoviti. Takšna enotna organizacija je bila po njegovem mnenju nujna, da bi se zoperstavila prevladi socializma in bolševizma, ki je zastrupil ljudske množice. Razvoj fašizma je Mosconi spremljal s simpatijo, ker so bile stare konstitucionalne stranke pretresene zaradi vojnih dogodkov, razpadajoče zaradi povojne krize, deljene in šibke zaradi notranjih nasprotstev in osebnih razprtij in zato neprilučne in neekspanzivne. Nova sila, neomadeževana s prahom tradicije, je bila torej po njegovem mnenju edina vera in up vseh domoljubnih elementov. Cilj lokalnih oblasti in fašistov je bil isti, nadaljuje Mosconi, šlo je za dve vzporedni, neodvisni sili, ki sta čeprav z različnimi metodami v kratkem času, preje kot kjerkoli v Italiji, pripomogli k radikalni spremembi političnega položaja v Julijski krajini.⁴

Eden izmed odločilnih dogodkov, ki so oblasti utrjevale v prepričanju, da se fašizem preusmerja k ustavnosti, je bil sprejem kraljevega para maja 1922 v Trstu. Tedaj je okrog 2000 oboroženih črnih srajc z vojaško disciplino paradiralo po Trstu in pozdravljalo kralja kot suverena in osvoboditelja.⁵ S tem je stranka dokazala, da je opustila svoje protimonarhično stališče in da hoče biti »stranka reda«, ki je pripravljena priznati obstoječi sistem. Še bolj se je približila oblastem med zadnjo splošno stavko avgusta 1922, ko je zastopala interese delodajalcev, napadala stavkajoče in skupno z organi za javno varnost vzdrževala »red«. Splošno stavko 1. avgusta 1922 so organizirali sindikati, za to priložnost združeni v »Alleanza del lavoro«. Bila je zadnji poskus leveice, da prepreči fašistično nasilje. Toda vsaj komunistični stranki v Julijski krajini je bilo ta čas že jasno, da je »fašizem dejavna stvarnost, proti kateri je bil boj s stavkovnimi manifestacijami že docela jalov, kajti

³ Prim. G. Carocci, *Storia del fascismo*, cit. delo; A. Tasca, *Nascita e avvento del fascismo*, Firenze 1950. Najnovejša in podrobna dela o razvoju fašizma je objavil R. De Felice, za obravnavano razdobje prim. *Mussolini il fascista*, vol. I, *La conquista del potere*, Einaudi, Torino 1966.

⁴ A. Mosconi, *I primi anni del governo italiano nella Venezia Giulia, Trieste 1919—1922*, Bologna 1924, str. 15.

⁵ Prim. M. Pacor, *Confine orientale*, Feltrinelli, Milano 1964, str. 114.

razmerje sil med desnim in levim blokom v deželi se je že dokončno prevesilo v korist prvega.«⁶

Stavka ni uspela, le še večjo zmedo je vnesla v politično življenje Italije. V Julijski krajini pa je vloga fašizma med stavko na novo utrdila zaupanje oblasti v gibanje in prepričanje, da se je dejansko preusmerilo v stranko reda. S porazom stavke je postal fašizem v Julijski krajini popoln arbiter političnega položaja v deželi. Za zgodnji uspeh fašizma v Julijski krajini po poti legalnosti in konstitucionalizma navaja E. Apih naslednje razloge: nagel upad tistih konservativnih političnih sil, ki so se oklepale preteklosti, nesposobnost revolucionarnih sil, da bi se afirmirale, ko so dosegle vrhunec dejavnosti, odločno in naglo ukrepanje kapitalističnih krogov, katere je revolucionarna situacija najbolj ogrožala, v smeri pospeševanja »preventivne kontrarevolucije«, splošna gospodarska in politična kriza ter zmeda, ki so to kontrarevolucijo omogočale in čustvenost ambienta, ki jo je dopuščalo.⁷ Med bistvene dejavnike, ki so vplivali na hiter razvoj fašizma v Julijski krajini pa gre šteti koncepcijo italijanske države o strateški ne pa etnični meji na Snežniku, ki je bila sama po sebi nedemokratska. Vstrajanje na tej koncepciji je nujno moralo favorizirati protidemokratske tendence in ni slučaj, da so mnogi predvojni italijanski nacionalisti imeli sami sebe za predhodnike fašizma. Prisotnost neitalijanskega prebivalstva na mejah države je za nacionaliste in fašiste predstavljala potencialno nevarnost za nacionalne interese in integriteto države. Ta miselnost je utrjevala prepričanje, da ima fašizem na tem ozemlju posebno poslanstvo: zaščito italijanskih nacionalnih interesov. To poslanstvo pa je narekovalo tudi posebno politiko, znano pod pojmom »fascismo di confine«.

Kljub omenjenim stremljenjem fašistične stranke, da se uokviri v obstoječi politični sistem in znotraj tega postane odločujoča, nepogrešljiva sila, ki bo poklicana, da prevzame vso oblast, nasilne akcije tudi v Julijski krajini niso prenehale. Zahtevale in opravljale so jih tiste skupine prvih fašistov — skvadrstov, ki so se prav zaradi te aktivnosti in težnje po dejanskem rušenju obstoječih struktur vključile v fašistično gibanje. Oporo so imele v fašističnih sindikatih združenih v Camera del Lavoro italiana v Trstu. Sindikati so obenem predstavljali opozicijo vodstvu stranke v Trstu, ki je tako očitno podpiralo interese posedujočega razreda in opuščalo zaščito delavca pred delodajalcem. To opozicijo je direktorij stranke v Trstu odvrčal tako, da je težnje po dejavnosti usmerjal navzven, v nasilna dejanja. S tem je mobiliziral notranje energije za akcije proti nasprotnikom: komunistom ter Slovencem in Hrvatom in obenem nasilje izkoriščal za ustrahovanje tistih krogov, s katerimi je hotel deliti oblast. Pod vtisom, da more le vodstvo stranke preprečevati nasilje in prisiliti fašiste k redu, si je to vodstvo pri oblasteh in buržoaziji še posebej utrjevalo svoj gled in pomembnost.⁸

Do hujših nasilnih akcij, po pomladni ofenzivi, je prišlo septembra in decembra 1921 v Trstu. Tokrat niso bile tarča napadov komunistične

⁶ C. Silvestri, *Storia del fascio*, cit. delo, str. 94.

⁷ E. Apih, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918—1943)*, Laterza, Bari, 1966, str. 184.

⁸ Prim. C. Silvestri, *Storia del fascio*, cit. delo.

ustanove pač pa slovenske narodne. Fašisti so 2. septembra zažgali dvorano slovenskega narodnega doma pri Sv. Ivanu v Trstu in napadli restavracijo Evropo, 8. septembra so uničili dvorano slovenskega telovadnega društva v Rojanu, 12. decembra pa slovenski narodni dom v Barkovljah. Pretveza za te akcije jim je bila oskrnitev grobov italijanskih vojakov padlih na soški fronti, ki naj bi bila delo »nekega Slovana«, v resnici je bil skrunilec Italijan, in incidenti med italijanskimi mornarji in jugoslovanskimi nacionalisti v Dalmaciji.⁹

Poslanci Jugoslovanske narodne stranke so spričo teh dogodkov ostro intervenirali v parlamentu, politično društvo Edinost v Trstu pa je poslalo protestne brzojavke predsedniku vlade Ivanoe Bonomiju o »nevzdržnem položaju« in »odsotnosti vlade«. V brzojavki poslanca Virgilia Ščeka predsedniku vlade je med drugim rečeno: »medtem ko na Goriškem vlada mir, je položaj v Trstu in v Istri za slovansko prebivalstvo nevzdržen... Ne pretiram. Zaprli so nam 149 ljudskih šol. Zaprli vse srednje šole, vse gimnazije, tehnične, industrijske, trgovske, celo kmetijske šole. Razdejali ali zažgali so nam vsa gledališča, vse telovadnice in mnoge sedeže kulturnih društev... Toda pustimo preteklost. Sedaj, po nekaj tednih miru, so začeli ponovno požigati. To so napovedali članki v časopisih pod naslovom »Ripresa«. Vlada v Trstu to ve. In molči. In res se je začelo... Ekscalenca, v Istri ni možna nobena kulturna prireditve... Zasebnikom ponoči napovedujejo in groze: zažgali vam bomo hišo... Ekscalenca, govorim resnico. Pridite sem in se boste prepričali... Če bo šlo tako naprej, bomo slovanski poslanci v kratkem odstopili. Ekscalenca, pomagajte!¹⁰

Predsednik vlade je Ščeku odgovoril tako, kakor je poročal generalni civilni komisariat iz Trsta: Nasilne akcije da so le izolirani primeri, ki so jih opravile peščice nekontroliranih fašistov kot represalijo za nasilja proti državljanom italijanske narodnosti v Dalmaciji in skrunitve grobov italijanskih vojakov, »kar je tisk soglasno pripisal nekemu Slovancu«. Oblasti so po zatrjevanju predsednika vlade opravile svojo dolžnost, ko so preprečile še hujše incidente. Iz tega je sklepal, da podoba razmer, v katerih živi slovansko prebivalstvo, ni takšna, kakršno je prikazal Šček, da je na Goriškem mir popoln, v Trstu in Istri pa skoraj zatišje. Zato je domneval, da bi bilo mogoče izboljšati položaj, če bi pravilnemu ravnanju krajevnih oblasti sledila še pomirjevalna dejavnost slovanskih izobražencev in njihovega tiska. Priporočal je prav poslancem, da postanejo branilci take dejavnosti v »moralnem in materialnem interesu vse julijske dežele.«¹¹

⁹ Archivio Centrale dello Stato — (ACS), Presidenza del Consiglio dei Ministri, Ufficio Centrale — (UC), fasc. 66, poročilo generalnega civilnega komisarja A. Mosconija 19. IX. 1921 načelniku Urada za nove pokrajine F. Salati.

¹⁰ ACS, UC, fasc. 66.

¹¹ ACS, Presidenza del Consiglio, Prima guerra mondiale, sez. 1919—1922 — (guerra), fasc. 19.15.1, original pisma z dne 10. X. 1921 v rokopisu. »Il quadro delle condizioni in cui vivono le popolazioni slave non sembra quale fu prospettato dalla S. V., poichè mentre nel Goriziano, come ella riconosce, regna la pace, a Trieste e nell'Istria può dirsi che regni quasi la tranquillità. Così stando le cose è lecito presumere, che se alla condotta oculata e zelante delle autorità locali corrispondesse una franca opera di pacificazione degli elementi intellettuali slavi e della loro stampa, un ulteriore decisivo miglioramento della situazione sarebbe senza dubbio possibile.«

Namesto da bi oblastni organi uvedli strogo preiskavo, so po hierarhični lestvici, od generalnega civilnega komisarja do predsednika vlade, ponavljali argumente fašistov za nasilje in s tem dejansko opravičili nasilje. Če bi priznali krivo obsodbo za skrunitev grobov, čeprav je bil zločinec že prijel in njegovo italijansko poreklo dokazano, bi namreč morali obsoditi napadalce, pa tudi sebe, ker so napade dopustili. Odločilno je bilo torej »soglasno mnenje« vsega italijanskega tiska v Trstu o »nekem Slovanu«, ne pa dejansko razkritje dogodka. Tak način opravičevanja lastne pasivnosti je bil pravilo. To pa je pomenilo, da so bile oblasti v Julijski krajini profašistično usmerjene in čeprav nasilnih akcij niso odobravale, so jih opravičevale, kadar je šlo za zaviranje razvoja delavskega gibanja in slovensko-hrvatske narodne skupnosti. Namestnik generalnega civilnega komisarja v Trstu Crispo Moncada je v opisu obravnavanih dogodkov zatrjeval, da je k pomiritvi med italijanskim in slovanskim prebivalstvom močno pripomogel fašijo sam s svojo novo usmeritvijo k zakonitemu delovanju in čistki v lastnih vrstah. Toda pri tej pomirjevalni dejavnosti fašizma Slovenci in Hrvati ne sodelujejo, marveč ga prek tiska dnevno napadajo, brez izbire besed in objavljajo laži, samo da bi »diskreditirali vse kar je italijanskega«. To večno sprevrčanje resnice, ki pogostoma prikazuje lastno nasilje kot žrtev »ustvarja atmosfero nejevolje, ki se nato ob vsaki najmanjši priložnosti izrazi v obžalovanja vredni akciji, vedno neproporcionalni v ciljih in sredstvih«. Po mnenju Moncade bodo torej Slovani le v sebi našli najboljše sredstvo za obrambo in najširšo zaščito pred nasiljem, in sicer če bodo pri spoštovanju resnice in dolžnosti do Italije tako vztrajni kot so pri zahtevah za svoje pravice.¹²

Za vse dotodanje, še bolj pa za poznejše nasilne napade, bomo našli v virih podobne argumentacije. Iz tega sledi, da je bil fašizem v Julijski krajini že ob koncu leta 1921 dejansko sestavni del sistema, ki naj bi vzdrževal javni red in mir, tesno povezan z desničarskimi strujami, z oblastnimi organi pa v najboljših odnosih, saj so v njem videli celo »pomirjevalca« narodne nestrpnosti in urejevalca tistih razmer, ki jim same niso bile dorasle. Nasilja sicer niso odobravale, saj je postavljaj njihovo oblastno vlogo v slabo luč, vendar so ga dopuščale in opravičevale tako, da so valile krivdo na žrtev, ne na napadalca. V tem oziru je značilno stališče vojaških oblasti, »katere v tej pokrajini ne zamude nobene priložnosti, da dokažejo svoje soglasje s fašistično stranko«. Tako je namreč zapisal vicekomisar Goriške, ko si je junija 1922, v strahu pred nemiri in napadi prizadeval, da bi preprečil vseitalijansko zborovanje fašistov na Sv. Mihaelu nad Gorico. Opozarjal je tudi, naj vlada ne dovoli »običajnih olajšav« za prevoz fašistov na Goriško kot so znižana voznina, tovornjaki, šotori itd. in naj doseže vsaj njihovo razorožitev na izhodiščnih mestih, ker v Gorici ne bo mogoče ukrotiti 50.000 oboroženih mož.¹³ Osnovna krivda torej ni toliko tičala v fašističnem nasilju kolikor v nepravilni državni politiki do slovensko-hrvatske na-

¹² ACS, UC, fasc. 66, poročilo z dne 19. IX. 1921 Salati.

¹³ ACS, Ministero degli Interni, — (Min. Int.), Direzione Generale di Pubblica Sicurezza — (Dir. Gen. PS), Affari Generali e Riservati — (AGR), 1922, fasc. 85, iz brzojavke Mosconija 1. VI. 1922 notranjemu ministrstvu.

rodne skupnosti. Ta politika je na vsej črti omogočala razvoj fašizma in nasilje. Za fašiste, pravi Silvestri, slovanski problem v tem času sploh ni obstojal v smislu, da bi ga bilo treba nekako rešiti, obstojal je le toliko, kolikor je angažiral oborožene čete, ki so zahtevale akcije, da bi prek njih pokorile Slovence in Hrvate italijanskemu nacionalizmu.¹⁴ V naslednjih mesecih so fašisti še večkrat napadli, požgali in ubili. Največ je bilo napadov na posamezne ljudi, na stanovanja in društvene prostore, zlasti po Istri, posebnost prve polovice leta 1922 pa so bili umori. Od novembra 1921 do maja 1922 je bilo ubitih sedem oseb. To niso bili predstavniki slovenskih narodnih organizacij, pač pa komunisti in v spopadih zadeti delavci. Hkrati so goreli delavski domovi, sedeži komunistične stranke, sindikatov in podobno.¹⁵

Napadi na komuniste in njihove ustanove so bili tudi zato pogostejši in nasilnejši, ker se komunisti niso zadovoljevali s protesti pri vladi in v časopisju, temveč so udarce poskušali vračati, toda za to niso bili ne dovolj organizirani ne potrebno opremljeni. Po izjavi Ignacija Siloneja, ki je ta čas urejal komunistični časopis v Trstu *Il Lavoratore*, so se v delavski množici ne glede na narodnost, ustvarile neustrašne in drzne skupinice, ki so »spontano reagirale na vsak fašistični napad, ne da bi čakale ukazov od zgoraj«.¹⁶

Odločilni dogodki, ki so dali fašistični stranki v Julijski krajini možnost neposrednega odločanja o obstoju zakonitih oblastnih organov, so se odigrali poleti 1922. Akcija je bila tokrat uperjena zoper izredni pokrajinski odbor v Gorici, ki je bil vzpostavljen konec leta 1921 kot nadomestilo za ukinjene predvojne avtonomne deželne organe. Za obnovitev deželne avtonomije so si prizadevali zlasti Slovenci in Hrvati ter Italijanska ljudska stranka na Goriškem. Italijanski liberalni nacionalci so se ji postopoma odpovedovali, fašistična stranka pa ji je odločno nasprotovala, ker je v njej videla možnost za afirmacijo slovensko-hrvaške manjšine v Italiji. Izredni pokrajinski odbor v Gorici, v katerem so imeli večino italijanski klerikalci in Slovenci, ji je bil trn v peti, medtem ko do izrednega pokrajinskega odbora v Istri ni imela bistvenih prigorov, saj so v njem prevladovali nacionalisti in fašisti, narodno manjšino pa so zastopali le trije Hrvatje in en Slovenec.

Priložnost za spopad z goriškim pokrajinskim odborom je nastopila ob takoimenovanih »kobariških dogodkih«. Sredi junija 1922 je strela poškodovala spomenik italijanskim vojakom na gori Krn. Kakor v drugih podobnih primerih so bili tudi tokrat Slovenci — domačini s Kobariskega — proglašeni za povzročitelje poškodbe. Zato so fašisti iz raznih krajev Furlanije v dneh 22. do 24. junija v obliki »kazenske ekspedicije« napadli vasi pod Krnom, požgali več poslopij, razdejali in oskrunili spomenik skladatelju Hrabroslavu Volariču. Oblasti so aretirale sedem pastirjev izpod Krna in jih predale sodišču, ki jih je nekaj mesecev pozneje obsodilo na več mesecev zapore. Prebivalci Kobariskega

¹⁴ C. Silvestri, *Storia del fascio*, cit. delo, str. 88.

¹⁵ Prim. A. Nedog — M. Kacin-Wohinz, *Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem, 1918—1929*, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1965, str. 192—197 in 201—204.

¹⁶ Perchè Mussolini vinse, *Intervista con Ignazio Silone*, *Panorama*, XI/1972, št. 341.

pa so bili prisiljeni sodelovati pri »spravnih slovesnostih« in prevzeti stroške za nov spomenik. Slovensko politično društvo Edinost v Gorici je za pogrom nad slovenskim prebivalstvom obsodilo oblasti: »Pri grozodejstvih... sta se združila v enotnem delu vlada in fašistske, patriotične organizacije. Tako je bilo vedno!... Pri vsej borbi našega ljudstva za njegove pravice, ...povsod se je združila pokrajinska vlada — Mosconi — s fašisti. Vlada nas hoče prisiliti, da upotrebimo za obrambo ... pravno načelo Rimljanov, ki je v današnjih razmerah popolnoma zakonito sredstvo: Vim vi repellere licet! Silo bomo s silo odbili.«¹⁷ Od oblasti je zahtevalo poravnavo škode, ki so jo povzročili fašisti, in zagrozilo, da bo sicer organiziralo zbiralno akcijo po vsej Italiji pa tudi v inozemstvu, s pomočjo italijanskih strank, zlasti ljudske in socialistične »od katerih je pričakovati, da bodo pravične Slovanom«.¹⁸

Edini rezultat protesta in zahtev slovenske organizacije je bil v dejstvu, da je izredni pokrajinski odbor v Gorici javno in ostro obsodil fašistično nasilje ter nakazal 8.000 lir podpore »kot pomoč nedolžnim žrtvam nepravilnih represalij izvršenih na področju Krna«.¹⁹

Sklep izrednega odbora je silno razburil fašiste, ki so bili ta čas v Julijski krajini že nesporni arbitri političnega položaja. Dne 2. julija so se v Gorici sestali, razen domačih še predstavniki iz Vidma in Trsta in ocenili resolucijo izrednega odbora kot jezuitsko, ki slabo prikriva »neovrgljivo solidarnost z moralno odgovornimi za oskrnitev na Krnu«. V njej da je izražena »sovražnost, mržnja in balkanska zloba slovanskih elementov in nekaterih dozdevnih Italijanov od plemenitih fašističnih skvader, ki so se naglo odzvale, da maščujejo mrtve in žive dejavnike legendarnih podvigov na italijanskih Alpah«. Zadnji dogodki in drugi, po mnenju fašistov, jasno kažejo, da se na Goriškem razvija »situacija nadvse nevarna za varnost nacije in za prestiž države«, zato mora vlada odstaviti izredni pokrajinski odbor, sicer bodo fašisti prešli z vsemi skvadrami tretje cone v akcijo.²⁰

Napovedana akcija naj bi se po poročilih komisariata uresničila 15., 16. ali 23. julija. Okrog 10.000 oboroženih mož tretje cone je nameravalo vkorakati v Gorico in zasesti prostore pokrajinskega deželnega odbora. Krajevne oblasti so se močno ustrašile takšnega posega v njihove lastne kompetence in zahtevale od vlade, da prek direktcije fašistične stranke prepreči akcijo, ki bi v deželi navajeni trde roke, ogrozila ugled države in potrdila zaveznitvo med vlado in fašizmom, o katerem se že govorili. Sicer pa je generalni civilni komisar zagotavljal, da lokalne voditelje fašizma že prepričuje o nevarnih posledicah takšnega posega, ki bi utegnil pri Slovencih, ki se pravkar cepijo v stranke, vzbuditi potrebo po združitvi sil in po utrditvi vrst, da bi se ubranili fašističnih napadov. Zagotavljal je tudi, da fašistična stranka že izključuje najbolj nevarne člane, ki povzročajo incidente in s tem poskušal v najbolj kritičnem

¹⁷ Goriška straža, 28. VI. 1922, Obramba Slovencev.

¹⁸ Goriška straža, 28. VI. 1922, Kaj je ukrenila naša politična organizacija; Zgodovinski arhiv Ljubljane — (ZALj.), zbirka J. Vilfan, fasc. 16.

¹⁹ ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1922, fasc. 85.

²⁰ Prav tam.

trenutku prikazati fašizem v deželi kot zastopnika zakonitosti in reda. Fašisti so se pohodu na Gorico odpovedali, gotovo prav zato, da bi dokazali svojo privrženost zakonitosti, pač pa so v posebni spomenici 7. oktobra zahtevali od vlade, naj nemudoma razpusti pokrajinske odbore in imenuje kraljeve komisarje, kar je generalni civilni komisar brez pomisleka obljubil.²¹

Medtem so fašisti pod vodstvom tržaškega voditelja F. Giunte napadli občinsko poslopje v Boznu (Bolzano) na Južnem Tirolskem in dosegli, da je vlada razpustila občinski svet, ki so ga sestavljali predstavniki nemške manjšine ter tamkajšnji izredni pokrajinski odbor. Že pred tem, dne 30. avgusta, so namesto pohoda na Gorico zasedli občinsko poslopje v Krminu in dosegli, da je okrajni civilni komisar razpustil občinski svet v katerem so bili komunisti.²² Z izrednimi pokrajinskimi odbori na Goriškem in v Istri in s tem v zvezi z avtonomijo pa je dokončno opravila fašistična vlada nekaj tednov za tem, ko je prevzela oblast. Ti dogodki so bili z razliko od drugih nasilnih akcij kvalitativno drugačni. Ni šlo več samo za obračunavanja s subverzivnimi ali italijanskim nacionalnim interesom nasprotnimi silami, pač pa za rušenje zakonite oblasti. Nadrejeni oblastni organi so brez pomisleka popustili fašističnim zahtevam, kar je bil očiten znak njihove nemoči pa tudi potrebe, da dele oblast s fašistično stranko.

Če so krajevne oblasti na osnovi kompromisov s fašistično stranko v juniju in juliju uspele preprečiti večje koncentracije fašistov v Julijski krajini, pa je 20. septembra prišlo do vsedravnega zborovanja fašistov v neposredni sosesčini, v Vidmu. Zborovanje je pomenilo nekakšno generalko za predvideni pohod na Rim. Mussolini je v govoru poudaril, da gre za približevanje fašizma »tistim političnim pozicijam, ki so najbolj primerne za prevzem oblasti«. Te pozicije da je fašizem v Julijski krajini že v polni meri zastopal in jih dosegel, zato je imel »z več vidikov pravico lastiti si zasluge, da je začrtal in že ubiral pot za osvojitve oblasti, medtem ko so v drugih krajih Italije in v samem vodstvu fašistične stranke šele iskali primeren političen koncept, ... ki bi omogočil fašizmu postati nesporen arbiter italijanske politične situacije«.²³

Prve dni v oktobru se je fašizem v Julijski krajini po navodilih osrednjega vodstva, že resno pripravljal na bližajoče se dogodke. Generalni civilni komisar Mosconi je poročal 6. oktobra, da je opaziti med fašisti silno razgibanost, »zlasti med akcijskimi četami, kakor da se pripravljajo na bodoče dogodke«. Med samimi fašisti sicer vlada nejasnost glede načina za doseg končnega cilja, jasno je le, da so čete pripravljene izvesti kakršenkoli ukaz osrednjega vodstva. »Kaže, da je začelo med voditelji prevladovati mnenje, da mora fašistična stranka priti na vlado, toda obstoji negotovost glede metode in sredstev«. Po zaupnih virih je komisar sodil, da je med fašisti v deželi močna tendenca po legalnem prevzemu oblasti, toda to se mora zgoditi čimprej, ker je politični položaj v deželi nevzdržen.²⁴ Lokalne oblasti so se torej prav dobro

²¹ Prav. tam.

²² ACS, UC, fasc. 20.

²³ C. Silvestri, *Storia del fascio*, cit. delo str. 96.

²⁴ ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1922, fasc. 85, brzojavka Mosconija 6. X. 1922, predsedniku ministrskega sveta.

zavedale kam vodi pot fašistične stranke, vendar so se zadovoljile z obvestili vladi, ničesar pa niso nameravale ukreniti pa tudi ne predlagati, da bi zavrle pripravljajoči se državni udar.

Dogodki v Italiji so se do jeseni 1922 silno hitro razvijali v smeri razsula dotedanje liberalno-demokratske vladavine. Februarja 1922 je na pritisk socialistov odstopil ministrski predsednik Ivanoe Bonomi, ki je nasledil Giolittija julija 1921. Novo vlado je sestavil Luigi Facta iz Giolittijeve liberalne stranke, vendar je že julija 1922 padla. Ker nihče ni hotel sprejeti mandata je 1. avgusta spet Facta sestavil vlado. Medtem je izbruhnila splošna stavka, ki ji je sledila mobilizacija fašistov. Fašistična mobilizacija se je odražala v vrsti vsedržavnih zborovanj v raznih mestih Italije: v Vidmu, Cremoni, Milanu in Neaplju. V začetku oktobra je vlada ponudila Mussoliniju, da prevzame z nekaterimi privrženci nekaj ministrstev, toda Mussolini je odklonil, ker se je zavedal, da lahko zahteva več. Dne 24. oktobra je na zborovanju v Neaplju, ki se ga je udeležilo okrog 40.000 fašistov (60 iz Trsta) napovedal prevzem oblasti, zlepa ali s silo. Dne 27. oktobra je Facta predložil kralju odstop vlade, toda že naslednje jutro je del fašističnih čet vkorakal v Rim, hkrati ko so druge čete po vsej Italiji zasedale prefekturne urade. Zasedba je v glavnem potekala mirno, brez odpora vojaštva ali organov javne varnosti. Le v nekaterih mestih, v Turinu, Milanu in Neaplju, je prišlo do kratkotrajnih odporov vojske. Kralj ni hotel podpisati odloka o obsednem stanju, kakor ga je predvidela Factova vlada, pač pa je že dva dni pozneje, 30. oktobra, izročil Mussoliniju mandat za sestavo vlade.

V Trstu in Gorici je bila zasedba prefekturnih uradov nadvse preprosta. V noči od petka na soboto, od 27. na 28. oktober, se je zbralo v Trstu okrog 3.000 fašistov. Zjutraj je Giunta z dvema sodelavcema vstopil v prefekturno palačo, kjer sta jih sprejela novoustoličeni prefekt Crispo Moncada in dotedanji generalni civilni komisar Mosconi. Pridružil se jima je še poveljnik vojske v mestu general Carlo Sanna, ki je ponoči »v trenutku zasedbenega stanja« prevzel oblast. V kratkem razgovoru je bil dosežen sporazum o »spoštovanju do tiste države, ki je v tem hipu najvišja fašistovska aspiracija«. ²⁵ Značilna pa je verzija o razvoju dogodkov, kakor jo je v delu »Un pò di fascismo« opisal sam Francesco Giunta: »V Trstu je bila 27. oktobra zvečer svečana večerja v čast senatorja Mosconija, ki je spričo dogodkov v Trentu in Boznu zapuščal guvernerat... Senator Mosconi je natančno razumel dragocenost akcije, ki jo je fašizem izvajal v Julijski krajini, in ji je v mejah svoje dolžnosti sekundiral. Nič čudnega torej, če sem... nadaljeval vodenje mobilizacijskih operacij med pitjem šampanjca na zdravje predstavnikov vlade, ki sem jo nameraval zrušiti... Dne 28. zjutraj sem imel na voljo tritisoč črnih srjajc. Prefekt Crispo Moncada nas je čakal v svoji pisarni. Ko sem mu povedal, da prevzemam v last prefekturo v imenu revolucije... je, bled od ginjenosti odgovoril, da sprejema naše pogoje in nas s solzami v očeh opozoril naj mislimo predvsem na Italijo.« Z generalom Sanno pa naj bi pogovor potekal takole: »Sedaj vas bom dal postreliti« — »Le dajte, ekszellenca« — »No ja, kaj se pravzaprav dogaja, kaj hoče-

²⁵ Edinost, 29. X. 1922, Dnevne vesti, Položaj v Trstu.

te?« — Te besede naj bi po spominu Giunte dokazovale, da je »srce zmagalo nad vsem drugim... in domenili smo se, da bo vojska ostala nevtralna, razen v primeru nasprotnih ukazov iz Rima.«²⁶ Le malo generalov v Italiji se je tako obnašalo, je zapisal E. Apih. General Sanna bi z lahkoto preprečil akcijo, če bi le hotel, toda tega ni storil, ker je gotovo vedel, da je za Trst edina možna alternativa prepustitev oblasti fašistom, kar so desničarske nacionalne stranke in oblasti že vnaprej sprejele. Nekaj manjših incidentov je fašistična stranka naglo preprečila, da je dokazala »buržoaznemu sloju in vodečim razredom, da jih podpira in da je kot vladna stranka porok za red v državi.«²⁷

Po opisu v Edinosti je bil Trst v teh dneh silno razgiban, »nudi približno isto sliko kakor... leta 1918... V ulicah prevladuje črna srajca... Listi izhajajo v posebnih izdajah, ljudstvo se zanje trže«. Uvedena je bila cenzura. Voditelj fašizma v Julijski krajini Francesco Giunta je postal poveljnik »vzhodne skupine fašistovskih legij«. V njegovem proglasu je med drugim rečeno: »Pohod na Rim je dejstvo... Naša naloga je začrtana: Medtem ko napreduje zgodovina proti Rimu... imajo (fašisti) Julijske Benečije, Reke, Zadra... nalogo, da bedijo na meji. Da se bo prek Alp vedelo, da je nacija tudi v vrvenju zadnjih dni pripravljena v celoti skočiti na mejo, če bi bila ogrožena.«²⁸

V Gorici se je v noči pred udarom zbralo šest sto fašistov, Dne 28. zjutraj so zasedli pošto, civilni komisariat, kvesturo in druge urade. Tako kot v Trstu Sanna je njihove predstavnike s tajnikom stranke Heilandom sprejel general Ferrara. Preklical je obsedno stanje, kar je vzbudilo »v vseh krogih zadoščenje, saj so s tem odstranjeni spori, ki bi mogli postati tragični tudi za mirne Slovence.«²⁹ Na sedežu izrednega pokrajinskega odbora se je predsednik Luigi Pettarin uprl zasedbi in izjavil, da se »uda le oboroženi sili. Nato so fašisti zasedli hišo in Heiland se je utaboril v sobe deželnega glavarja«. Nekaj dni pozneje so fašisti izročili pokrajinski odbor dr. Pascoliju, politično upravo pa je prevzel tajnik fašistične stranke v Gorici Umberto Oliveri. Hkrati z zasedbo v Gorici in Trstu so fašisti zasedli še urade okrajnih civilnih komisarjev v Postojni, Sežani, Tolminu in drugje, ne da bi kjerkoli našli na odpor.³⁰

Italijanska historiografija je že temeljito osvetlila razloge za lahek uspeh fašizma v Italiji. Vladajoči razred ga je izrabil proti »revolucionarni nevarnosti«, računajoč, da se bo po opravljeni akciji institucionaliziral. Do pohoda na Rim pravzaprav nihče ni resno verjel v moč in sposobnost fašizma prevzeti državniške posle. Odras te ocene najdemo tudi v slovenskem časopisu. Še tri mesece pred pohodom je rečeno v Edinosti, da bi se v primeru fašističnega poskusa prevzeti oblast začela državljanska vojna med fašizmom, vlado in delavskimi strankami. Če bi vladna stranka prepustila fašistom proste roke, »bi vendar bile še tu

²⁶ E. Apih, Italia, cit. delo, str. 187—188.

²⁷ C. Silvestri, Storia del fascio, cit. delo, str. 98—99.

²⁸ Edinost, 29. X. 1922, Dnevne vesti.

²⁹ Goriška straža, 1. XI. 1922, Potek dogodkov.

³⁰ Prav tam.

proletarske množice, ki bi se dale kaj lahko navdušiti za boj proti uzurpirajočemu fašizmu... tako bi se spoprijeli dve revolucionarni stranki«. Če bi v tem spopadu fašizem zmagal, je pisec uvodnika podvomil, da bi imeli fašisti »v svojih vrstah dovolj zrelih in sposobnih ljudi, ki bi mogli prevzeti državo v svoje roke«.³¹

Da ni prišlo do odpora vladajočega razreda, je vsekakor razumljivo. Ne samo, da je bil fašizem porok za ohranitev kapitalističnega družbenega reda, marveč je njegov prihod na oblast za vse po vrsti pomenil rešitev in konec nevzdržnega stanja in nezakonitosti v državi, ki je spominjala na državljansko vojno. Celo komunistična in socialistična stranka nista videli resne nevarnosti v napredujočem fašizmu. Ob pohodu na Rim je delavski razred, ki je dve leti prej dosegel tolikšen vrhunec v revolucionarnem razvoju, da je predvideval diktauro poletariata, ostal pasiven. Pasivnost je bila posledica napačne ocene fašizma in fašističnega nasilja ter sprememb v samem delavskem gibanju. Od januarja 1921 je bila dotlej revolucionarno usmerjena enotna socialistična stranka razcepljena v komunistično in socialistično. V oktobru 1922, šest dni pred pohodom na Rim, se je socialistična stranka drugič cepila, izključila je iz svoje srede krilo reformistov in se opredelila za Tretjo internacionalo. Razcepom v stranki je sledila diferenciacija v sindikatih in v množicah. Fašistična ofenziva zoper delavske ustanove je bila v vsej Italiji res silovita, vendar so zgodovinarji enotnega mnenja, da ji delavski razred le ni docela podlegel, premagana je bila le revolucionarna perspektiva, čemur je sledila otopelost in naveličanost. Glede delavskega razreda v Julijski Krajini pa je Ignazio Silone v že omenjenem intervjuju zagotavljal, da je »na predvečer pohoda na Rim obstajalo ravnotežje nasilja« med fašističnimi in delavskimi oboroženimi skupinami in da je bila levica »vse prej kot utrujena in demoralizirana«. Glavno vprašanje pa je bilo, kako ravnati v primeru fašističnega udara. To pa je bilo odvisno od osrednjega vodstva komunistične stranke, ki v tem pogledu ni imelo izoblikovanega mnenja. V fašizmu ni videlo nevarnosti, kvečjemu povzročitelja vladne krize, ki bo rešena z zamenjavo nekaterih ministrov s fašističnimi, kar pomeni, da se ne bo ničesar spremenilo. Še po zadnjem zborovanju v Neaplju je član direktije KSI Ruggiero Grieco sporočal v Trstu, da ne bo nikakršnega »pohoda« in da se bo vse končalo kot norčija. »Ideološki dogmatizem KSI ni priznaval, da bi mogla obstajati razlika med dvema buržoaznima vladama«. Medtem se je pohod začel in uspel. Po izjavah Siloneja, so v Trstu oblasti zaskrbljeno pričakovale intervencijo komunistov, zato je Mussolini poslal tjakaj posebnega poslanca Cesarina Rossija, da bi vodil fašistično »obrambo«.³² Obramba pa seveda ni bila potrebna, zadostoval je odvzem električnega toka tiskarni časopisa *Il Lavoratore*, in vsaka nevarnost delavskega odpora je bila odstranjena. Očitno je torej, da do odpora delavstva ni prišlo zaradi nepripravljenosti osrednjih vodstev; drugo vprašanje je, ali je krajevno vodstvo komunistične stranke v Trstu resnično nameravalo ukrepati, ne glede na navodila nadrejenih. Docela

³¹ *Edinost*, 27. VI. 1922, Pred odločitvijo.

³² Perchè Mussolini vinse, cit. delo.

nepojasnjeno pa je dejstvo, da ni prišlo vsaj do nekakšnih spontanih spopadov med delavci in fašisti, čeprav naj bi po spominu Sloneja obstajalo »ravnotežje nasilja«.

Še večjo napako je vodstvo komunistične stranke storilo, ko je po opravljenem pohodu le-tega ocenjevalo kot poraz socialistov in demokracije nasploh, kar naj bi pomenilo korak naprej h komunistični revoluciji, ker je proletariat izgubil še zadnje iluzije o demokratični ureditvi družbe. To stališče je Silone ocenil kot stalinistično, saj Lenin z njim ni soglašal.⁸³

Kako pa so slovenske meščanske stranke sprejele »fašistično revolucijo«? V dneh največjih napetosti se je enotno politično društvo Edinost razcepilo v tri organizacije. Krščansko-socialno usmerjena struja, močna predvsem na Goriškem, je 13. julija uspela oddeliti goriški del društva od tržaškega in ustanoviti samostojno društvo Edinost za Goriško. V Istri je bila moč krščanskih socialcev šibkejša, zato do teritorialne cepitve ta čas še ni prišlo, pač pa je struja 12. oktobra obudila k življenju predvžno Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri. Tako so v dneh prihoda fašistov na oblast obstajala tri društva: goriška Edinost, tržaško-istrska Edinost in Politično društvo v Istri. Ob koncu leta 1923 sta se narodno-liberalna in krščansko-socialna struja v Istri sporazumeli, tudi zaradi nastopa fašistične vlade za enotno društvo toda neodvisno od tržaškega.

Tržaško društvo Edinost je v proglasu »Beseda našemu ljudstvu« z dne 28. oktobra zavzelo naslednje stališče: »Spričo tega novega položaja, ki zadobiva s tem kar se je dogodilo, zakonito obliko, je naše zadržanje jasno, ker je določeno po teh dejstvih samih. Kakor smo lojalno priznali izvršeno aneksijo, tako priznavamo tudi nov položaj brez pridržka. Kakor smo vedno spoštovali državo in bili pokorni zakonom, tako hočemo storiti tudi v novih razmerah. Kakor od vsake vlade, zahtevamo in pričakujemo tudi od nove strogo pravičnosti in postavnosti. Ker so fašistovski voditelji v zadnjem času večkrat poudarjali, da je cilj fašizma vzpostava reda in pravic, pričakujemo zatrdno, da bo nova vlada uveljavila to načelo v postopanju z našim ljudstvom.« V prepričanju, da močna in energična vlada more vzpostaviti pogoje za popoln red in normalno življenje, Slovenci in Hrvati »promatramo mirnim srcem razvoj dogodkov. Zavedajoč se vsega, kar mu gre po pisanem pravu, bo naše ljudstvo kakor vedno izvrševalo svoje dolžnosti tudi v novih razmerah, ker kot narodna manjšina zahteva le to, da se moremo brez vsake škode za državo ohraniti in razvijati v mirnem in prijateljskem sodelovanju s svojimi sodeželani italijanske narodnosti.«⁸⁴

Podpredsednik društva Mirko Vratović in član odbora Edvard Slavik sta obiskala generala Sanno v Trstu in mu izrazila zadovoljstvo, da sta bila »oblast in skrb za javni red izročena možu takih vrlin in zaslug«. Zagotovila sta, da ima slovansko ljudstvo ob »novem gibanju, ki ga je pa zelo impresioniralo«, enako stališče kot ob aneksiji in prosila za

⁸³ Prav tam, str. 146; prim. A. Tasca, *Nascita*, cit. delo, str. 275 in sl., P. Spriano, *Storia del Partito comunista italiano*, vol. I, Torino 1967, str. 192—232.

⁸⁴ Edinost, 29. XI. 1922.

osebno zagotovilo, da se temu ljudstvu »ne bo delalo krivice in ne nasilja«, kar je Sanna tudi zagotovil, ker je imel »v tem oziru tudi zagotovilo od voditeljev sedanjega gibanja«. ³⁵

Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri je uporabilo bolj prilizujočo taktiko, ustrežno s taktiko krščanskih socialcev, da je povedalo isto kot društvo v Trstu. V proglašu je rečeno, da je mlada in močna sila fašizma napravila v državi velik preobrat in pokazala »svoju neizmernu ljubav i požrtvovalnost do svoje države i naroda. Ta idealnost, požrtvovalnost i ljubav talijanske nacionalističke mladine morala bi služiti i našemu narodu za uzor.« Toda, je nadalje rečeno, hrvatski narod se ne more veseliti z italijanskim, ker je od fašizma po nedolžnem dobil preveč udarcev. »Ako je bio taj boj opravljan proti komunistima, koji su ugrožavali opstanak talijanske države, nije pak bio ni najmanje opravdan protiv našeg naroda u Istri«. Čeprav te krivice ljudje ne morejo pozabiti, »ne možemo zanijekati naše zadivljenje nad takvom snagom mladih i žilavih sila Italije.« Čeprav ni znano, kako bo nova vlada ravnala s Slovenci in Hrvati, »držimo . . . da će nama biti bolje«. Če bo z nami ravnala kot z enakopravnimi državljani, ji bomo pomagali, če pa bo mačehovska »ćemo se osvjedočiti, da smo u državi velikih genija i slobodomislilaca bespravni tudinci. Našemu narodu u Istri toplo preporučamo, da prizna i sluša novu vladu u svakom pogledu«, ker je zakonita. »Fašizam danas znači nešto posve drugoga od onoga što je prije značilo. U ime našeg društva izjavljujemo, da priznajemo novu vladu, kojoj ćemo se pokoravati i od koje očekujemo, da će biti prema nama pravedna.« ³⁶

Goriškemu društvu Edinost je cenzura prepovedala objavo proglaša. Stališča pa so bila enaka, kot sta jih imeli društvi v Trstu in Istri. Razen obiska pri generalu Ferrariju sta predstavnika goriškega društva Virgilij Šček in Ignacij Križman obiskala tudi tajnika pokrajinskega odbora fašistične stranke Heilanda. »Priznavamo vsako vladu, ki si jo postavi italijanski narod. Zagotavljamo, da bomo vplivali v tem smislu na naše ljudstvo ter pričakujemo, da se ne zgodi našemu narodu nobena krivica.« Heiland je obljubil, da se Slovincem »ne zgodi nič žalega«, ker gibanje stremi le po spremembi nezmožne vladavine. ³⁷

Predsednik tržaškega društva dr. Josip Vilfan [tedaj Wilfan] je bil v dneh zasedbe odsoten. Njegov najbližji sodelavec dr. Slavik mu je takole poročal o dogodkih: »Revolucija je pri kraju . . . vse je prešlo, ne da bi se nam bilo kaj hudega zgodilo. Šček in Križman sta se poklonila novemu 'Heilandu' . . . in mu izrekla simpatije slovenskega ljudstva iz Goriške. Mi se nismo poklonili fašistom, predstavili smo se le generalu Sanni . . . Nam se ni nič zgodilo, a na Goriškem je padla trdnjava: deželni odbor s Pectarinom in vsi slov. uradniki dež. odbora so bili odpušteni . . . Še je večasih dostojnost boljša nego hinavsko klečeplazenje!« Nato je navedel sklepe tržaških in istrskih predstavnikov društva z dne 30. oktobra: 1. da se z zahvalo poslovijo od generala Sanna, 2. da se

³⁵ Edinost, 31. X. 1922, Slovansko odposlanstvo pri generalu Sanna.

³⁶ Pučki prijatelj, 2. XI. 1922, Naše stanovništvo prema novoj vladi.

³⁷ Goriška straža, 1. X. 1922, Nova vlada — Fašisti.

poklonijo novemu prefektu.³⁸ 3. »da stopimo pred regionalno načelstvo fašistične stranke, ki je sedaj postala vladna stranka in stranka reda, da vidimo je-li mogoče z njo priti do mirnega sožitja ali vsaj do takega pojasnila, da bi bili varni pred vsakim nasilstvom.« 4. da pošljejo deputacijo k Mussoliniju. Zadnja dva sklepa naj bi Tržačani, če le mogoče, izvedli skupno z goriško organizacijo. »Hude so bile skrbi«, je zaključil Slavik, »Pomisli 'Lavoratore' so suspendirali, 'Secolo' so porušili, 'Avanti', 'Mondo', 'Paese' in dr. so napadli a 'Edinost' so pustili na miru! Tega nismo mogli pričakovati!«³⁹

Že nekaj dni pozneje pa so se že dogajale stvari, ki so razburile Slovence: fašisti so razpustili zakonito izvoljene občinske svete v Sežani, v Postojni, v Klancu in v drugih krajih, tam kjer so bili Slovenci ali Hrvatje odborniki. V Sežani in Divači so prisilili nekatere komuniste, da so pili ricinusovo olje, v Barkovljah in pri Sv. Križu so bili žrtve olja tudi zavedni narodnjaki. Po mnenju Edinosti so bile te akcije delo nediscipliniranih skupin, zato je društvo zaupalo fašistični stranki, da bo znala varovati svojo čast.⁴⁰ Prvim izjavam o lojalnosti do nove vlade je torej v slovenskem tisku sledila vrsta člankov, v katerih je več skepse kot optimizma. »Naš položaj (je) ugodnejši v toliko, kolikor bo enostavnejši«, je rečeno v Edinosti. Doslej smo imeli dve vladi, ena nezakonita nas je tepla, druga formalna se je izgovarjala na prvo. »Sedaj pa imamo eno samo vlado, ki bo odgovorna za svoja dejanja... Ali ta razlika je bolj formalne narave... ne vemo še odgovora: kaki so cilji nove vlade napram drugorodnim manjšinam... V tem pogledu nimamo še nobene... izjave s strani nove vlade. O stališču zaupljivosti ne more biti govora... še drugi momenti... silijo k skrajni previdnosti in nam ne dovoljujejo, da bi podajali kake formalne in obvezne izjave... Ostaja nam le dosedanji pot: priznavanje naše državnopravne privrženosti, strogo spoštovanje državnih zakonov, izpolnjevanje dolžnosti napram državi, obenem pa stroga, neisprosná borba v strnjeni in disciplinirani vrsti za svoje narodne in državljanske pravice.«⁴¹

Obe društvu, tržaško in goriško, sta se v dneh po revoluciji poskušali naglo približati vladnim osebnostim, da bi izposlovali obljube o varovanju narodnih pravic. Virgilij Šček je že 4. novembra obiskal državnega podtajnika v ministrskem predsedstvu Giacoma Acerba in mu izrazil zadovoljstvo nad ustanovitvijo močne vlade, ki edina more rešiti naloge, »ki so neobhodno potrebne za... mirno sožitje v italijanski državi«. Acerbo mu je svetoval, naj Slovenci pošljejo deputacijo k Mussoliniju z vsemi svojimi zahtevami.⁴²

Dne 17. novembra je predsednik društva Edinost v Trstu in državni poslanec Josip Vilfan nastopil v parlamentu z obsežnim govorom. Očital je, da predsednik nove vlade v programskem nagovoru narodnih manjšin ni omenil, zato Slovenci in Hrvati ne vedo, kakšen je vladni

³⁸ Crispo Moncada je bil imenovan na to mesto le nekaj dni prej.

³⁹ ZALj., zb. Vilfan, fasc. 10.

⁴⁰ Edinost, 4. XI. 1922, Dnevne vesti, Fašistovski prevrat in občine, V znamenju ricinusovega olja.

⁴¹ Edinost, 7. XI. 1922, Nova vlada in mi.

⁴² Goriška straža, 9. XI. 1922, Po zmagi fašizma.

program v pogledu narodnih manjšin. »Enake pravice, enake dolžnosti«, je odgovoril Mussolini. »To je fraza«, »Postala bo stvarnost«, je spet odgovoril Mussolini. »Mora postati stvarnost, toda ne zadostuje za pojasnitev vprašanja«. »Zadovoljite se s tem zaenkrat«. Nato je Vilfan s splošnega vidika pojasnil vprašanje narodnih manjšin v svetu, ki jim je pravno in dejansko priznana pravica do obstoja in ponovno dokazoval lojalnost slovanskega ljudstva tudi v novih okoliščinah. Toda, ker v vladnem nagovoru vprašanje narodnih manjšin ni bilo omenjeno, je mogoče presojati bodočo vladno politiko skozi stališča in akcije fašistov v Julijski krajini do tega vprašanja. Ta metoda pa je za vladno bolj škodljiva kot za manjšino, je pribil, »kajti mi ne bomo postali dobri državljani prek takšnih sistemov, s požigi, maltretiranjem, z ricinusovim oljem«. Zaustavil se je pri vprašanju deželne avtonomije in dokazoval, da takšna avtonomija ki jo je doslej dopustila italijanska vlada, in tista, ki jo bo morebiti diktirala nova vlada, v nobenem primeru ne more postati orodje za narodno obrambo Slovencev in Hrvatov; tudi zato ne, ker so poleg vladnih omejitev na voljo še instrumenti domačih fašistov, celo brez pomoči »Giuntovih skvader«. Sedaj je stvar vladajočih moč, je zaključil, da dokažejo, da obstoji ena sama vlada, odgovorna in odločena spoštovati zakonitost in odločena zahtevati spoštovanje zakonitosti tudi od drugih. Poslanec Giunta je Vilfanu ugovarjal, češ da laže glede nasilja, in mu očital, da je doslej brez prilizovanja, marveč le z ostrimi besedami in žalitvami nastopal pred italijanskimi vladami. Spremembo besedišča je nato Giunta pripisal dejstvu, »da so vas slovenski ljudje zapustili in vas še zapuščajo«. On sam da je razvil zastave slovenskih fašistov v Kojškem in Števerjanu, »in slovenski fašisti, ki so izdajali ukaze črnim srajcam v slovenščini, so paradirali pred predsednikom ministrskega sveta na videmskem gradu«. Svoje trditve, da se je Vilfan moral spremeniti iz intransigenta v zmerneža, je Giunta podkrepil še z dejstvom, da so se goriški Slovenci prek Ščeka poklonili fašistični vladi prvi dan po revoluciji, »ko je bil tu še... predsednik Facta« in ko fašistična vlada še sploh ni bila ustoličena«. »To je rezultat fašistične politike«, je pribil, avtonomije pa fašistična vlada v nobenem primeru ne bo dopustila. »Mi... imamo ob vzhodnih mejah dvestotisoč Slovanov in dvestotisoč Nemcev. Med Italijo in Brennerjem, med Italijo in Julijskimi Alpami, nočemo nezvestih madežev... Dobro bomo ravnali z vami, po pravici, spoštovali bomo vaše tradicije, vaše ustanove, vaše nauke, vaše vere; času bomo prepustili proces asimilacije: in to je dovolj.« Zadnje širokoustno obljubo je Vilfan spodbil s podatkom, da je goriški fašijo odkrito proglasil »potrebo po naši nagli raznaroditvi« in zaklical Giunta: »Imejte vsaj pogum... priznati, da hočete, da bi v teh krajih prenehala zveneti slovanska govornica. Priznajte. Utegnete imeti tudi to pravico, utegnete imeti tudi svoje razloge, toda ne prikrivajte teh vaših sovražnih načrtov.« Vilfanov nastop je končal Mussolini s pripombo: »Na Snežniku smo in tam bomo ostali.«⁴³ To izjavo je Vilfan štiri leta pozneje izkoristil, da je z argumenti zunanje-politične narave ponovno poskušal dokazati italijanski vladi, da je za državo

⁴³ Atti del Parlamento Italiano, Camera dei Deputati, sez. Discussioni, XXVI Legislatura, vol IX, str. 8454—8459.

koristno če raznarodovalno politiko spremeni v politiko ohranitve — »di conservazione« — slovensko-hrvatske narodne skupnosti.

Dne 25. novembra 1922 se je Vilfan prvič pogovarjal z Mussolinijem. Razgovor in vise povzemamo podrobneje po njegovem osebnem sporočilu Edvardu Slaviku, saj gre kot sam pravi za »zgodovinski dogodek«. »Ravnokar sem imel... daljši pogovor z Mussolinijem. Stanger in Lavrenčič, (poslanca Jugoslovanske narodne stranke — op. av.) sta ob 4 odšla... Tako nista več dočakala tega, kakor mislim, zares zgodovinskega razgovora. Morda je bilo tudi boljše, da sva bila sama, ker sva tako eden in drugi stopila bolj iz sebe... Proti koncu je bil navzoč državni podtajnik Acerbo, nekaj časa tudi naučni minister Gentile... Začel sem približno takole: Sono commosso nel ricordare in questo momento un incontro avuto, nell'attuale Prefettura di Trieste, nel nov. o dic. 1918, col comm. Galli... che mi ha veduto piangere per la sorte toccata alla parte del mio popolo al di quà delle Alpi. Fino d'allora compresi il fatto ineluttabile, e mi creda che l'opera mia da quel tempo è rivolta soltanto alla conservazione del carattere etnico dei miei compaesani. Noi vogliamo stare bene in Italia, nè meglio nè peggio degli altri cittadini d'Italia, ecco il nostro programma, — conservando la nostra lingua e la nostra coltura.⁴⁴ Nato sem razvil vse naše želje in pritožbe v štirih poglavjih in čuda! mož je klical Acerba, naj si zapisuje, naj brzojavi prefektu in — potom Bianchija — fašistom, ker sta mi sama rekla, da governo ne sme direktno ukazovati fašistom, in — ko sem hotel pridržati podrobnosti za pismeno spomenico, me je sam nago-varjal, da naj mu vse povem. Poglavja, v katera sem razdelil stvarino, so sledeča: I) *procedura*: nihil de nobis sine nobis, naše sodelovanje v vseh vprašanih, jenjati mora tisti posebni način vladanja coi deputati della Regione Giulia, ki so potem samo Suvich, Banelli, Giunta (poslanci italijanskega nacionalnega bloka v Trstu — op. av.). II) *manjšinske pravice*: jezikovne, kulturne, svoboda društvenega delovanja, Vilharjev spomenik, napisi i. t. d. Šolstvo. Vzpostava: vrnitev poslopij, dvoran, obnova obč. zastopstev, vrnitev izgnanih. Opcije. III) *administrativna* ureditev, ohranitev avtonomij. IV) *ekonomična vprašanja*, zlasti izmenjava, garancijski fond za kreditne zavode, penzije... Mussolini je rekel: Asimilacija je neizbežna. Naša 3000-letna kultura je premagala doslej vse, razen Judov, ki so zato tudi 2000 let trpeli. Radi tega se naših Slovanov ne bojim, in zato tudi ne želim njihove nasilne asimilacije, kakor da bi se jih Italija bala. Tudi radi zunanje politike ne želim konfliktov. V ostalem pa Jugoslavija bolj potrebuje sporazuma z nami kakor mi ž njo. Ninčič mi je rekel, da je glavna stvar Jugoslavije Makedonija, ki je Belgradu mnogo bližja kakor Reka. — Odgovoril sem, da sem tudi jaz govoril jan. 1922 z Ninčičem... in mu z naše strani priporočal politiko

⁴⁴ »Ginjen sem, ko se v tem trenutku spominjam srečanja, ki sem ga imel na sedanji prefekturi v Trstu, v nov. ali dec. 1918, s kom. Gallijem, ... ki me je videl jokati zaradi usode, ki je zadela del mojega naroda tostran Alp. Že tedaj sem razumel neizogibno dejstvo, in verjemite mi, da je moje delovanje odtlej usmerjeno zgolj k ohranjanju narodnostnega značaja svojih sodeželanov. Mi se želimo počutiti dobro v Italiji, ne boljše ne slabše od drugih državljanov Italije, to je naš program, — ohranjajoč naš jezik in našo kulturo.« Com. Carlo Galli je bil pred vojno odposlanik italijanske države v Trstu, ob italijanski okupaciji leta 1918 pa načelnik urada za civilne zadeve pri gubernatoratu v Trstu.

prijateljstva z Italijo, čemur je Ninčič popolnoma pritrjeval. Glede asimilacije sem rekel: 'Vi ste velik mož, ki je v stanu razumeti zgodovinski ritem: lahko prepustite tudi poznejšim časom, da dočakajo uspehe, katere vi pričakujete kot neizogibne.' Ločitev je bila precej drugačna kakor sprejem. Spremil me je do izhoda, zagotavlja, da bo Italija izpolnila rapallsko pogodbo in sanmargeritske dogovore... Nato sem rekel: 'Tutti faranno quello che devono fare, con le debite riserve per l'avvenire.' A on: 'Certamente, ma questa è politica individuale, lo stato deve adempiere ai propri impegni.'⁴⁵ Ponudili mi je roko, zelo srčno jo stisnil, pogledala sva si zelo globoko v oči in se razšla. V pogovoru mu je ušlo, da je že dosti slov. fašistov in da se mu je tudi brzojavno napovedala njihova deputacija. Odgovoril sem mu mirno, naj se nikar ne čudi, ker palica in strah marsikaj napravi, da naj pa zato tudi preveč ne verjame, ampak pride rajši med nas, da ga poučimo na licu mesta.⁴⁶ Nekaj dni zatem, 29. novembra, je oddal vladi trinajst spomenic z glavnimi zahtevami narodne manjšine, kakor jih je navedel v razgovoru: pravica do uporabe materinega jezika v upravnih in sodnih zadevah, sprejemanje opcij Slovencev in Hrvatov za italijansko državljanstvo, prevodi italijanskih zakonov v jezik manjšine, ponovno odprtje ukinjenih šol in vrnitev zasedenih poslopij, omogočiti vojakom uporabo materinega jezika, dovoliti društvom svoboden razvoj, ohraniti dvojezičnost krajevnih imen, zaščititi moralne narodne interese, vzpostaviti red, poskrbeti za gospodarske ukrepe, zlasti poravnavo vojne škode in izmenjavo zadružnega denarja, v upravi ohraniti avtonomijo. V spomenici o splošnih zadevah so bila ponovno strnjena osnovna stališča in zahteve slovensko-hrvatskih narodnih organizacij: »Vsekakor bi se italijanizacija, če je res potrebna ali neogibna, morala v čast in prid države izvršiti ne potom odrekanja, marveč vkljub dovoljevanju sredstev za ohranitev. Slovenci od svoje strani hočejo samo živeti srečno v Italiji, ne boljše ne slabše kakor drugi državljani; zato pač sprejemajo enakost dolžnosti in pravic, a zahtevajo bistveno enakost, ne samo formalne enakosti. Enakost glede pouka, javne uprave, pravosodja se ne more uresničiti za narodno manjšino drugače kakor potom njenega jezika s sodelovanjem učiteljev, upravnih in sodnih funkcionarjev, ki so iste narodnosti. Slovenci sami želijo, da se v mejah potrebe, širi poznavanje italijanščine, odklanjajo pa, da bi se to zlorabljal v pretvezo za odpravo njihovega jezika kot edinega prirodnega upravičenega sredstva za njihov socialni, kulturni in narodni razvoj.« Iz teh predpostavk slede naslednje zahteve: »naj se ne postopa s Slovenci, kakor da bi bili tuji ali, še hujše, nasprotni državnemu življenju, in mnogokrat tudi kakor s talci za morebitne mednarodne spore; naj se izzove sodelovanje slovenskega intelektualnega razreda, naj si bo tudi tako skrčen po številu in deprimiran po duhu, podvizajoč tudi vrnitev izseljencev, sprejemajoč opcije Slovencev, ki niso sami po sebi italijanski državljani, privlačujoč slovensko kulturno življenje proti središčem, Gorici, Trstu, Pazinu in Puli; naj se zavrže nizkotni način zvez z nezavednimi in odpadlimi elementi; naj se prepre-

⁴⁵ »Vsi store tisto kar morajo storiti z dolžnimi rezervami za bodočnost« — »Seveda, toda to je individualna politika, država mora izpolniti svoje obveznosti.«

⁴⁶ ZALj, zb. Vilfan, fasc. 17.

čijo prenaple obsodbe in represalije za nekontrolirane obtožbe, ki se pozneje izkažejo za prazne; (kakor za onečaščenje vojaških grobov in spomenika na Krnu); naj se proučujejo in ugotovijo resnične razmere slovenskega prebivalstva, brez predsodkov in brez zlobnih namenov (kakor se je nasprotno godilo pri zadnjem — morilskem ljudskem štetju); naj se izvrši potrebno vedinjenje s prevdarkom, spominjajoč se besed Luigi Luzzattija: 'Mi smo vas odrešili, na vas pa je, da nas popravite', ne poslušujoč preveč tistih, ki bolj ko razsodnost in izkušnost sledijo čustvu in zastarelim nasprotstvom, ker se tako izpostavlja nevarnosti, da se uničijo dobre stvari ali postavijo na njihovo mesto manj dobre stvari samo iz želje, da se izbrše vsaka sled preteklosti in da se po možnosti hkratu zadenejo Sloveni; naj se ustvari normalno ozračje sodelovanja in zaupanja in naj se potem šele odloči o končni ureditvi; vsekakor naj se toliko v splošnih vprašanjih, ki so skupna vsemu prizadetemu prebivalstvu brez razlike narodnosti, kakor nad vse v posebnih vprašanjih, ki se tičejo slovenske manjšine, ne odločuje, ne da bi se prej zaslislali njeni zastopniki, nudeč zato možnost sorazmernega sodelovanja v zborih, ki so jim takšne naloge poverjene, potrebne udeležbe pri vseh posvetovanjih z vladnimi činitelji in pošiljanjem posebnih delegacij. Razume se samo po sebi, da si prisvajajo Sloveni vse zahteve svojih sodeželanov italijanske narodnosti, ki se tičejo skupnih koristi, zlasti ekonomičnih, med temi v prvi vrsti glede hitrega izplačevanja odškodnin za vojne škode in vobče glede vsega, kar je potrebno, da se obnovi gospodarstveno življenje novih pokrajin.«⁴⁷

Obljube fašistične vlade v prvih dneh po ustoličenju niso bile skope. Tudi novinarju iz Srbije je Mussolini zagotavljal: enake dolžnosti enake pravice, narodna manjšina bo imela svoje narodne šole. Slovenski tisk je spričo tega opozarjal ljudi, da v Mussolinijevo dobro voljo »nimamo pravice dvomiti. A kaj, ko je ves fašizem na Primorskem proti našim pravicam... Ako ne prvi tedni, vsaj prvi meseci nam dokažejo, kaj hoče (vlada) z nami. Ako nam Mussolini vrne naše pravice, potem mu bo izkazovalo naše ljudstvo iskreno čast in hvalo, kakor je še vedno storilo nasproti vsakomur, ki mu je bil pravičen.«⁴⁸ »Mi želimo iskreno, da bi nam bodoča dejstva kazala, da bi gospodu Mussoliniju delali krivico, če bi še nadalje vstrajali na svojem stališču nevernih Tomažev.«⁴⁹

Dejanja, ki so jih Slovenci in Hrvatje pričakovali in zahtevali od Mussolinijeve vlade, so se silno hitro pojavila, toda bila so v popolnem nasprotju s pričakovani in željami. Januarja 1923 je razširitev italijanskega občinskega in pokrajinskega zakona na nove pokrajine za vselej odpravila možnost vspostavitve predvojne avtonomije. Obenem je bila Juljska krajina upravno tako reorganizirana, da se v nobeni pokrajini Slovenci in Hrvatje niso mogli uveljaviti. Glavni del goriške pokrajine je bil priključen k videmski pokrajini, v tržaški in istrski pokrajini pa sta italijanski nacionalizem in fašizem že pred tem zreducirala možnosti

⁴⁷ ZALj., zb. Vilfan, fasc. 17. Ta spomenica je v slovenskem konceptu, sodeč po stilu, najbrž prevod iz italijanskega originala, ki pa nam ni na voljo. Kaže tudi, da ni popolna, manjka naslov in nekatere uvodne misli.

⁴⁸ Goriška straža, 29. XI. 1922, Članek V. Ščeka, Pogoji za pravi sporazum.

⁴⁹ Edinost, 2. XII. 1922, Dejanj pričakujemo.

narodnega razvoja in tudi za naprej onemogočala vsakršno afirmacijo druge narodne skupnosti. Upravna reorganizacija je bila torej predvsem posledica »potrebe po nagli asimilaciji drugorodcev«. Še isto jesen je stopila v veljavo zloglasna Gentilijeva šolska reforma, ki je v nekaj letih izrinila slovenščino in hrvaščino iz šol v Julijski krajini.

S fašistično vladavino v Italiji je asimilacijska-raznarodovalna politika preseгла okvire regionalnosti in postala sistematična kot sestavni del državne politike. Edina metoda za uresničevanje te politike je bilo nasilje, ki ga je fašistični režim povzdignil v zakonitost, kot nadomestilo za pravico. Tega dejstva se nasprotniki fašizma v tej prvi fazi niso docela zavedali. Zato tudi naslednje spomenice predstavnikov slovensko-hrvatske narodne organizacije in nastopi v parlamentu, odražajo zaupanje v možnost, da se po demokratičnih principih ohrani narodni značaj manjšine, ne da bi bili ogroženi italijanski nacionalni interesi in integriteta države.

Še drugo dejstvo je značilno za ravnanje narodnjaških predstavnikov: nastopati nasproti oblastem kot manjšinska narodna skupnost nasproti večinskemu italijanskemu narodu, ne kot politična stranka nasproti drugim strankam. To osnovno načelo je narekovalo dosledno lojalnost do zakonitih oblasti, ne glede na to, katera stranka je bila na vladi. Zato slovensko-hrvatske narodne organizacije do razpusta leta 1928 ne bodo nikoli v opoziciji, tudi tedaj ne, ko bo leta 1926 uveden totalitarni fašistični režim in bodo vse nefašistične stranke razpuščene. To je bil tudi razlog, da so se le ta politična društva obdržala še dve leti po razpustu drugih strank. Obenem pa je bil to tudi edini učinek njihove politike lojalnosti in legitimnosti.

SUMMARY

In the Julian March fascism became the arbiter of the political situation more quickly than in other Italian provinces. Its rapid influence was made possible due to the postwar economic and political crisis, the weakness of the conservative forces which clung to the past, the incapability of the otherwise strong revolutionary forces to get affirmation at the right moment as well as the support of the capitalist circles and local authorities to the preventive counter-revolution. Of paramount importance for the development of fascism was the undemocratic concept of the Italian state in terms of the strategic borders in the east which stimulated antidemocratic tendencies in the entire Italian bourgeois class, favouring nationalism and fascism. The presence of the non-Italian population on the borders of the state represented, in the eyes of this class, a potential danger for the Italian national interests. In addition to its role as the protector of the social order, local fascism also felt called upon to carry on the special "mission" of the protector of the "endangered" national interests, terrorizing the Slovene and Croatian national organisms. The local authorities and, through them, the central government allowed these activities, and even regarded them as a medium for settling national controversies. In the summer of 1922 the activities of the fascist organisation went beyond the usual settling of accounts with the opponents of the capita-

list social system and imaginary opponents of the Italian national interests, and directly interfered in the competencies of the legal authorities. Acting violently, the fascist party demanded the dissolution of the extraordinary provincial committee at Gorizia, representing a kind of autonomy of the province and in which Slovenes had parity of representation. The external reason for this intervention was the attitude of the provincial committee towards the fascist "retributive expedition" against the Slovene population in the Kobarid area, the condemnation of fascist terrorism and the support offered to the victims of the violence.

The fascist "revolution" of October 28, 1922 in the Julian March therefore did not signify a turning-point. It was just a formal confirmation of the already existing situation. The occupation of positions of authority was performed peacefully, with the knowledge and consent of the civil and military authorities and without any public uprising. The leadership of the Slovene and Croatian bourgeois political organisation expressed the same loyalty to the legal fascist authorities as they had shown to the previous democratic governments. They expected the new, strong government to reestablish order and peace and to suppress violence. Through the parliament and personal interventions they tried to gain the right to preserve the national character of the Slovene and Croatian population as harmless for the Italian state. However, the assurances of the government and in particular of Mussolini about the "equal rights and equal duties" and about leaving the assimilation process to time were substituted a few weeks later by acts directed towards a forcible denationalization of the minority.